

Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід

Владислав Медінцев,
кандидат психологічних наук,
науковий співробітник
лабораторії методології і теорії психології
Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України

Методологія соціально-психологічної науки, окрім традиційної сфери її застосування, може бути успішно використана також у вирішенні і загально-психологічної проблематики, і в індивідуально-психологічних дослідженнях. У статті розглядаються основні принципи суб'єктно-діалогічного моделювання психіки індивіда, здійснюваного на основі діалогічної та соціально-психологічної методології.

Елементи діалогічної методології протягом останніх десятиліть досить широко використовуються у психологічних дослідженнях, і в кожному з підходів автори так чи інакше трактують і розвивають, передусім, ідеї діалогізму, викладені в працях М. Бахтіна, які й дотепер залишаються актуальними в гуманітарних науках. Водночас у психології формуються дослідницькі програми, орієнтовані на фундаментальні трактування діалогу як нової наукової парадигми (або, як тепер частіше кажуть, онтології). У межах цих програм розбудовуються підходи до діалогічного моделювання і концептуалізації психіки.

Проте навіть підходи, що розробляються в контексті діалогічної методології як відносно самостійної наукової парадигми, до певної міри обмежені своєю спрямованістю на вирішення актуальних проблем психологічного консультування і психотерапії, удосконалення їх процедур. До таких слід віднести, насамперед, дослідження, проведені науковою школою Г. Германса в межах теорії „dialogical Self”, а також „тріалогічний підхід” російського психолога О. Орлова. Використовуючи споріднені за змістом діалогічні трактування психіки, автори розробили оригінальні методики психологічного консультування і психотерапії і, як видається, успішно їх застосовують на практиці.

Уявлення автора пропонованої статті стосовно діалогічної методології в психології хоча й формувалися на тій же концептуальній основі, що й праці з теорії Г. Германса і тріалогічного підходу, однак розвивалися незалежно від них і в дещо іншому теоретичному ракурсі [5 – 7]. Це знайшло відображення в істотно іншому діалогічному трактуванні (моделюванні) психіки, і, зокрема, у підході до концептуалізації ідеї про внутрішню соціальність людини. Є й інші відмінності, однак у цій праці йтиметься переважно про дві названі. У статті буде розглянуто низку основних положень суб'єктно-діалогічного підходу (уточнених і доповнених) з необхідними поясненнями і порівняннями їх з принципами зазначених споріднених діалогічних підходів, а також з ідеями дослідників, наукова спадщина яких є актуальною в сучасній діалогічній методології.

1. Індивід є соціальним і як учасник різних соціальних груп, і як носій внутрішнього соціуму. Ідея про внутрішню соціальність людини та її узгодженість із соціумом, який її оточує і в різні форми якого вона входить як учасник, була висловлена – можливо, одним з перших – і конкретизована Дж. Мідом. Розвиваючи підхід до інтерпретації структури і функціонування селф (англ. self – самість) у контексті соціально-бігевіористських ідей, він, зокрема, відзначав: „Структура цілісної селф... є відображенням цілісного соціального процесу” [17, с. 144] (тут і далі переклад **В. М.**). Своєрідне втілення цього положення продемонстровано в теорії dialogical Self (діалогічної Селф) Г. Германса, у межах якої розглядають соціальність Селф і репертуар її

внутрішніх і зовнішніх позицій (докладніше див. [10; 12; 13 та ін.]). У суб'єктно-діалогічному підході ідея внутрішньої та зовнішньої соціальності набуває дещо іншого втілення.

2. **Внутрішній соціум складають відносно самостійні суб'єкти діалогічної активності у двох інтерпретаціях: індивідуальні і колективні.** Моделювання внутрішнього світу людини поєднане з вирішенням тієї ж проблеми, яка й досі актуальна як для соціальної психології, так і для психології особистості. А саме: з одного боку, особистісні якості пов'язані з соціальним середовищем людини (вони тією чи іншою мірою залежать від неї); з іншого боку, соціальні групи складаються з особистостей, якості яких і визначають психологію такого роду груп. Керуючись ідеєю про певну подібність зовнішньої і внутрішньої соціальності, можна припустити, що, подібно до того, як індивід у принципі може розглядатися як учасник соціальних груп різних масштабних рівнів, які навряд чи піддаються вичерпному облікові (від малих професійних і побутових до великих – етнічних, культових, національних тощо – груп), його внутрішній соціум може розглядатися як складна багаторівнева групова структура, взаємодії усередині якої є взаємодіями діалогічними.

Слід зазначити, що й у теорії діалогічної Селф (Г. Германс), і в тріалогічному підході (О. Орлов) гетерогенність **внутрішнього світу** людини трактується як наявність множини психологічних **позицій**, які навіперемінно займає єдиний внутрішній агент власних дій – Селф. Відповідно, внутрішні діалоги розглядаються як бесіди Селф із самою собою в різних позиціях.

Вважаю, що можливість розглядати внутрішній світ людини таким, що складається з відносно самостійних (з урахуванням ряду детермінант внутрішнього і зовнішнього характеру) агентів, які взаємодіють одне з одним, окреслили у своїх працях і ті дослідники, ідеї яких не пов'язуються з діалогічною методологією безпосередньо. До них, зокрема, можна віднести К. Г. Юнга, який трактував **комплекси** як „зліпки складної психологічної породи” травматичного або хворобливого афектованого характеру, як „фрагментарні особистості”, котрі, як і Его-комплекс, наділені власними свідомостями [9]. До певної міри близьким можна вважати і розуміння Селф як багатоскладного утворення, запропоноване у працях В. Джеймса і Дж. Міда [14; 17]. Попри концептуальні розбіжності в підходах, в обох авторів Селф представлена як структура, котру складає низка окремих селф; їх ієрархічна організація і внутрішні взаємодії між її складниками обумовлюють психологічні властивості і стани людини.

Незайве буде відзначити й те, що в дослідженнях з розробки штучного інтелекту (які, як відомо, свого часу вплинули на становлення когнітивної психології) були висловлені ідеї щодо людського мозку як складної ієрархічної структури, елементи якої постійно взаємодіють як у своєрідному суспільстві [18] (на праці цього напрямку посилається і Г. Германс [11]).

Таким чином, у пропонованому підході в якості складових внутрішнього соціуму індивіда розглядатимуться **внутрішні суб'єкти** (а також їх складові). Внутрішні суб'єкти є відносно самостійними агентами в системі різних діалогічних взаємодій – у цьому полягає їх принципова відмінність і від ролей, і від позицій Селф. Як агенти взаємодій, внутрішні суб'єкти можуть розглядатися і в якості соціальних утворень (соціальних груп), тому при аналізі складу, структури і динаміки внутрішнього соціуму варто брати до уваги як індивідуально-психологічні, так і соціально-психологічні методологічні аспекти. Відповідно, зміст поняття „внутрішній суб'єкт” далі розглядатиметься як двоїстий: індивідуальний і соціальний суб'єкти.

3. **Усі індивідуальні внутрішні суб'єкти розподілені за двома категоріями: „Я” та „Інші”.** Внутрішні Я-суб'єкти спеціалізовані за **прагматичними контекстами** зовнішніх діалогів і за **темами** внутрішніх діалогів (відповідно, **екзо-Я** та **ендо-Я**). Термінологічно і, частково, змістовно пропоновані категорії внутрішніх суб'єктів близькі екзо- і ендокомплексам – поняттям, введеним О. Лазурським у контексті розробленого ним підходу до класифікації особистостей (всебічне освоєння наукової спадщини вченого мабуть ще попереду) [4]. Будемо вважати, що за всі зовнішні (міжіндивідуальні) діалогічні взаємодії індивіда відповідальні його **екзо-Я** – кожне у певному, освоєному раніше, прагматичному контексті. Певною мірою **екзо-Я**, що так трактуються, можна порівняти й з **соціальними ролями селф** (за Д. Мідом), і з **зовнішніми позиціями Селф** у теорії Г. Германса. Різниця в тому, що **екзо-Я** в суб'єктно-діалогічному трактуванні є відносно самостійними агентами власних дій, які складають (поряд з іншими **Я** і такими індивідуальними

суб'єктами, як **Інші**) внутрішній соціум людини. Їх функціонування не скеровується жодною „вищою” психологічною інстанцією, а є частиною і результатом процесів самоорганізації усього внутрішнього соціуму. Що стосується **ендо-Я**, то їх функціонування і спеціалізація будуть розглядатися як процеси і результати такого роду психологічної активності людини, котра забезпечує створення необхідного в тому чи іншому прагматичному контексті нового інтелектуального продукту: прийняття рішень (і, власне, рішення), цілепокладання (і намічені цілі), творчий пошук (і здобутки науки, мистецтва, технології). Окрім того, **ендо-Я** будемо розглядати як основне джерело процесів самоорганізації і реорганізації внутрішнього соціуму.

Поряд з Я-суб'єктами, внутрішній соціум складають також суб'єкти **інші**: „психологічні зліпки” людей з нинішнього або ж минулого соціального оточення індивіда, представники віддалених історико-культурних спільнот і епох, персонажі творів мистецтва, а також персоніфіковані об'єкти, сили природи – цей перелік навряд чи може бути вичерпний. **Інші**, виконуючи в складі внутрішнього соціуму відведені їм функції і посідаючи в його структурі те чи інше становище, залишаються представниками і носіями соціально-психологічних якостей тих соціальних груп, у яких вони перебувають або перебували свого часу.

У цьому зв'язку слід зазначити, що В. Джеймс, розглядаючи організацію селф, стверджував: „...людина має стільки соціальних селф, скільки існує індивідів, що знають (recognize) її і зберігають (carry) у розумі її образ” [14, с. 294] (переклад **В. М.**). Однак кількість соціальних селф, вважає психолог, залежить і від соціального оточення – індивіди, що зберігають образи, належать до певних класів, і тому можна сказати, що в індивіда стільки соціальних селф, скільки є груп осіб, думку яких про нього він цінує. У теорії Дж. Міда узагальнені властивості групи втілює „генералізований інший”, про якого сказано: „Організована спільнота або соціальна група, що дає індивідові єдність його селф, може бути названа „генералізованим іншим”. Атитюд генералізованого іншого є атитюдом усієї спільноти” [17, с. 154]. Крім цього, за Дж. Мідом, **інші** принципово необхідні у формуванні селф людини, оскільки саме через освоєння ролей інших в онтогенезі дитина набуває досвіду соціалізації, завершенням якої є набуття якостей генералізованого іншого у межах своєї соціальної групи. У теорії Г. Германса **інші** актуальні як **зовнішні позиції** діалогічної Селф і в такий спосіб стають учасниками внутрішніх діалогів (виходить, і внутрішнього соціуму) людини.

Залишаючи в цій праці осторонь питання генези внутрішніх суб'єктів, далі будемо вважати, що їх чисельність залежить від кількості освоєних людиною прагматичних контекстів діалогічних взаємодій, а також від глибини аналізу цих контекстів – наскільки густою буде мережа критеріїв для їх деталізації, адже кожного з них можна в принципі поділити на складові.

4. Активність як внутрішніх суб'єктів, так й індивіда в цілому є семіотично опосередкованою діалогічною. Відзначу, що навіть у близьких за змістом пропонованому тут діалогічних підходах можна знайти неприйняття такого тотального семіотичного трактування змісту взаємодій. Зокрема, Дж. Мід, відзначаючи принципово мовний („мова жестів”) характер формування селф у процесі соціальних інтеракцій, вважав, що „існує цілий набір складників мови несимволічного характеру” [17, с. 147]. При цьому він вказував, зокрема, на „емоційні атитюди”. Якщо говорити про власне діалогічну методологію, то й у цих концептуальних межах можна зустріти вказівки на обмеженість поширення семіотичної сфери. Наприклад, хоча принцип „семіотична медіація” є одним з основних у **діалогічній епістемології** П. Лінелла, автор стверджує, що існують (зокрема, у ранньому онтогенезі), медіатори до-поняттєвого, а отже, до-семіотичного характеру [16]. Проте у межах суб'єктно-діалогічної моделі буде здійснено спробу послідовно провести принцип семіотичного опосередкування всіх діалогічних взаємодій.

5. Структура і закономірності функціонування внутрішнього соціуму індивіда подібні до структур і закономірностей функціонування його соціального оточення (як безпосереднього, так і периферійного). Це положення можна розглядати, зокрема, і як розробку однієї з головних ідей Дж. Міда про соціальний процес як визначальний фактор формування індивідуальної селф. Вчений відзначав: „Людина є індивідуальністю тому, що належить до спільноти і переймає інституції цієї спільноти у свою поведінку. Опановує його мову як медіатор, за допомогою якого відкриває свою індивідуальність, і тоді в процесі освоєння різних ролей, що

виконують всі інші, вона освоює атитюди членів спільноти. Така, у певному сенсі, структура індивідуальності людини” [17, с. 164]. Ця ідея Дж. Міда раніше вже набула своєрідного розвитку в теорії dialogical Self: соціальною Селф стає в процесі освоєння нею зовнішніх і внутрішніх позицій і формування таким шляхом специфічного для даного індивіда репертуару позицій. У контексті цих принципів Г. Германс запропонував погляд на організацію і функціонування **Селф** як на своєрідний соціум, у якому існують заперечення, згоди, розбіжності, переговори, об’єднання тощо. Тобто, і суспільство, і **Селф** існують у поліфонії консонансних і дисонансних голосів: і в тому, і в іншому існують умови для інтерсуб’єктного обміну, а також спостерігається соціальне домінування і підпорядкування [11].

Відповідно, будемо виходити з того, що у внутрішньому соціумі, як і в людському суспільстві, можуть відбуватися, зокрема: зміни в ієрархічній будові груп (у розподілі функцій домінування і підпорядкування), розширення або звуження їх складу, переходи суб’єктів з однієї групи в іншу тощо. У такій внутрішній спільноті його склад постійно поповнюється новими Я-суб’єктами (для нових прагматичних контекстів зовнішніх діалогів і нових тем діалогів внутрішніх, котрі освоюються людиною), а також Іншими. Протилежно спрямованими процесами будемо вважати „переміщення” впливових у соціальній ієрархії суб’єктів на периферію громадського життя внутрішнього світу.

У суб’єктно-діалогічному підході структури і процесу внутрішнього соціуму, як уже відзначалося, продуктивним є розгляд у двох методологічних трактуваннях, що взаємно доповнюються – індивідуально-суб’єктному і колективно-суб’єктному. Точніше кажучи, внутрішній світ людини інтерпретується як соціальна група, що складається з невизначеного аргіогі числа підгруп. Тому варто враховувати, що кожне конкретне трактування структуроутворювальних категорій **екзо-Я** і **ендо-Я** відзеркалюватиме спрощену картину будови внутрішньої соціальної організації, певну її редукцію. Редукціонізм притаманний ідеальним моделям психіки, однак необхідний для конкретизації теоретичних побудов у дослідницькій процедурі (дозволю собі в цій праці не торкатися полемічних аспектів цього питання). Для опису структур і процесів у внутрішньому соціумі в його колективно-суб’єктному трактуванні видається доцільним залучити методологічний матеріал і категоріальний апарат, які використовуються в психологічних дослідженнях соціальних груп.

6. Внутрішній соціум є великою групою, що складається з множини малих груп. Розглянемо основні категорії, що використовуються у вивченні соціальних груп, і можливість їх залучення до суб’єктно-діалогічної моделі внутрішнього соціуму. Найзагальніша дефініція полягає в розрізненні **великих** і **малих** груп. До **великих** груп відносять, як правило, історично стійкі культурні форми спільнот: етнічні, національні, релігійні, державні. Їх ознаками вважаються внутрішньогрупові регулятори поведінки, які залишаються відносно стійкими в історичних часових масштабах, і до яких зазвичай зараховують **вдачу, звичаї, традиції**. Крім таких соціальних груп до великих відносять також і **стихійні**: публіку, юрбу, аудиторію, головними рисами яких є короткочасне існування і значна кількість учасників.

У соціально-психологічних дослідженнях традиційно головним об’єктом вивчення є **малі** групи, для класифікації яких пропонуються різні критерії, зокрема: певна тривалість існування, наявність загальної мети, розвиток хоча б рудиментарної групової структури, усвідомлення індивідами, що входять до неї, поняття „ми” або свого членства в групі [3]. Такі критерії, на нашу думку, дозволяють відрізнити соціальну групу від соціологічної (умовної), але не велику групу від малої. Переконалим у цьому сенсі видається критерій **безпосереднього спілкування** між всіма учасниками, яке неодмінно відбувається в малих групах, але яке неможливе в групах великих, як, наприклад, етнічна група, досить велика конфесія або громадяни держави (на цю різницю вказують автори в [1; 3 та ін.]).

Дотримуючись принципу аналогії між будовою і процесами у внутрішньому світі людини, з одного боку, і характеристиками її соціального оточення, з іншого, плідним, на нашу думку, є розгляд внутрішнього соціуму індивіда як **великої** групи, до складу якої входять групи **малі**. Тоді історична стійкість і тривалість існування – як риси великої групи – стосовно внутрішнього соціуму будуть трактуватися у часовому масштабі життя індивіда взагалі і як психічно нормальної

особистості зокрема. Тобто, в межах „історичного періоду” життя людини (та без патологічних психічних відхилень) її внутрішній світ функціонує і залишається відносно стійким утворенням. Відповідно, залишаються незмінними і багато психологічних рис, що – у перспективі деталізації підходу – можуть бути поставлені у відповідність вдачі, звичаям і традиціям історико-культурних спільнот (далі – Великих груп).

Подібно до того, як окремі персоналії та цілі спільноти зі складу Великих груп перебувають ще й у різних зовнішніх (щодо „своїх” Великих груп) спільнотах, то в моделюванні внутрішнього соціуму будемо враховувати й таку можливість. Тобто, людина до тієї чи іншої групи (великої чи малої) входить тільки якоюсь своєю частиною: цією частиною є мала група, окремі **Я-суб’єкти**, різні Інші. Вважаю, у загальному випадку варто виходити з того, що кожний суб’єкт внутрішнього соціуму може перебувати одночасно в кількох групах – внутрішніх і зовнішніх, і саме в такому методологічному контексті надалі доцільно розглядати долученість індивіда до зовнішніх групових процесів.

7. Малі групи внутрішнього соціуму представлені в двох різновидах: екзо-групи і ендо-підгрупи. Малі групи (далі: підгрупи), що формуються для зовнішніх діалогічних взаємодій у певних прагматичних контекстах, будемо відрізняти від тих груп внутрішнього соціуму, функціонування яких не поєднується із зовнішньою активністю людини безпосередньо. Для розрізнення двох цих категорій далі використовуватимуться терміни **екзо-** і **ендо-підгрупи**.

Екзо-підгрупи спеціалізовані відповідно до прагматичних контекстів, як регулярно повторюються, у яких людина реалізує себе у своєму соціальному оточенні, діалогічно взаємодіючи з ним (у працях М. Бахтіна для позначення сукупності умов, у яких відбувається діалогічне спілкування, використовується термін „хронотоп”). До таких типових контекстів будуть віднесені: виконання професійних функцій, різні регулярно повторювані побутові контексти (повсякденні домашні, дозвілля, виховання дітей тощо), соціально орієнтована непрофесійна активність (участь у політичних інституціях, місцевому самоврядуванні, неформальних групах). Зрозуміло, що в кожному із зазначених (і не зазначених) контекстів можна далі розглядати досить стійкі їх складники (подібно до того, як у діяльнісних психологічних підходах розглядаються складові кожного конкретного виду діяльності). Відповідно, і в **екзо-підгрупах**, при поглибленому їх аналізі в межах суб’єктно-діалогічного підходу, варто виявляти їх складові подальших масштабних рівнів.

Функціонування **ендо-підгруп** у пропонованому підході пов’язується з динамікою внутрішнього соціального світу людини: з процесами зміни складів підгруп, з характером і динамікою відносин між ними, з формуванням і трансформаціями структури внутрішнього соціуму.

Розглядаючи це питання, доречно знову звернутися до ідей В. Джеймса про будову Селф: про її ієрархічну організацію, про конкуренцію і кооперацію між окремими Селф людини. До її головних складових відносяться, зокрема, **тілесна, позатілесна матеріальна, соціальна і духовна** складові, для яких автор встановлює наступну ієрархію: „...тілесна Селф в основі, духовна Селф на вершині, а позатілесні матеріальні й різні соціальні Селф поміж ними” [14, с. 313]. Духовна Селф посідає, за В. Джеймсом, керівне становище і цілком занурена в інтелектуальні, моральні та релігійні проблеми, у проблеми розумової і моральної переваги, і, з іншого боку, у проблеми підпорядкованості й провини. Стосовно **ендо-підгруп** у суб’єктно-діалогічному підході йтиметься про підгрупи, які, подібно до „духовної Селф”, спеціалізуються на обговоренні й вирішенні морально-етичних проблем, але, крім того, й на проблемах, що виникають у процесі функціонування конкретних **екзо-підгруп**, а також на забезпеченні міжгрупової кооперації та розв’язанні конфліктів у межах внутрішнього соціуму. Інакше кажучи, **ендо-підгрупи** певною мірою (для більш категоричного твердження ще немає підстав) визначають психічне життя людини в сукупності її усвідомлюваних і неусвідомлюваних процесів. Зокрема, склад і характер функціонування **ендо-підгруп** далі буде необхідно розглядати й у контексті проблематики поліперсональності людини, і в зв’язку з діалогічним трактуванням психічних розладів.

Як уже відзначалося, у цій праці увага зосереджується на основних методологічних принципах створюваного суб'єктно-діалогічного підходу. На цій стадії роботи ще не можуть бути названі – більш конкретно, ніж це зроблено вище, – склади підгруп, їх контекстуальна і тематична спеціалізація. Проте, як своєрідну ілюстрацію щодо можливих напрямів подальшої розбудови цього підходу та одночасно як висвітлення його відмінностей від вже існуючих, видається за доцільне розглянути, як змодельовано внутрішній світ людини у вже згаданому тріалогічному підході О. Орлова. Нагадаю, підхід розроблено винятково для інтерпретації ситуацій терапії/консультування (тобто з позицій суб'єктно-діалогічного підходу – для конкретного прагматичного контексту). Ситуації сеансів психотерапії і психологічного консультування розглядаються як багаторівневі взаємодії: по-перше, це діалоги в межах двох триад **терапевт - пацієнт - (уявлюваний) супервізор і пацієнт - (уявлюваний) субвізор - терапевт**; по-друге, ці триади взаємодіють між собою, точніше, за текстом: „повна позиційна інтерперсональна структура практики психотерапії-консультування містить у собі два поєднані зовнішні тріалоги, дві зовнішні триади” [8, с. 9]. Таке розуміння взаємодій можна трактувати як процеси діалогічного спілкування в межах двох груп змішаного складу (до кожної входять два індивіди й уявлюваний Інший) або як взаємодію двох груп (суб'єктних триад). Автор деталізує свою модель: він розглядає, поряд з двома згаданими зовнішніми, чотири **внутрішні** тріалоги. Запропонований „гіпотетичний конструкт” (sic!) внутрішнього тріалогу для кожного з чотирьох суб'єктів зовнішніх діалогів – **терапевта, пацієнта, супервізора, субвізора**. У такий спосіб отримано ще чотири (вже винятково внутрішні) діалогічні триади, що взаємодіють і між собою, і з двома „зовнішніми” (змішаними) триадами. Взаємодію між триадами охарактеризовано термінами **напрямую і градієнтів**, „відповідальних за саму можливість, спрямованість та інтенсивність позитивної особистісної динаміки” [8, с. 9]. Тобто, в тріалогічному підході внутрішній світ людини (нехай і в окремому випадку ситуації психологічної терапії/консультування) розглядається, по суті, як діалогічна багаторівнева структура підгруп. При цьому міжіндивідуальна діалогічна взаємодія змодельована як міжгрупова, що, вважаю, є одним з переваг цього підходу. На жаль, якщо в межах кожної підгрупи (тріади) йдеться про діалогічну взаємодію між учасниками, то для аналізу міжгрупових процесів використані вже інші, недіалогічні принципи (що, як видається, порушує логічну послідовність міркувань).

8. Організуючі центри всіх підгруп внутрішнього соціуму мають якості керівників або лідерів. Екзо-підгрупи формуються для кожного освоюваного людиною соціального контексту життєдіяльності і скеровуються власними організуючими центрами. У соціальній психології груп як такі центри розглядаються **лідери і керівники** (таке термінологічне розрізнення характерне для російської і німецької мов, в англійській використовують переважно слово „лідер” у кількох його значеннях). Не входячи тут в деталі проблематики змістово-психологічного розрізнення лідерства і керівництва, відзначу лише наступні, як видається, основні моменти (за [1; 3]). **Лідер** відповідає за регуляцію відносин усередині групи; він формується стихійно; визнана за ним система санкцій досить обмежена; його позиція нестабільна. **Керівник** відповідає як за внутрішні групові, так і за міжгрупові відносини; його призначають або обирають за правилами макросоціального середовища; він стабільніший на своїй позиції; наділений більш розвинутою системою санкцій; процес прийняття ним рішення складніший через необхідність врахування макросоціальних факторів. У межах однієї групи часто відзначають одночасну наявність і керівника, і лідера (іноді й кількох).

Існує кілька типологій лідерів і керівників. Зокрема, внаслідок досліджень, виконаних у науковій школі К. Левіна, в соціально-психологічній літературі набуло поширення розрізнення керівників **авторитарного, демократичного і потурального** типів. Згадуються, наприклад, такі різновиди лідерів: лідер-організатор, лідер-ініціатор, лідер-ерудит, лідер-генератор емоційного настрою, лідер емоційного привабливості, лідер-умілець. Звичайно, інтерес також становлять і випадки поєднання в одній особі керівника і лідера групи. (З останніх праць з цієї тематики становить інтерес, зокрема, дослідження В. Красниковського [2]).

Як уже відзначалося, в суб'єктно-діалогічному підході **екзо-підгрупи** наділені, насамперед, відповідальністю за макросоціальну активність внутрішнього соціуму. Тобто, тоді, коли будь-яка

екзо-підгрупа здійснює свою основну функцію – зовнішню діалогічну взаємодію у „своєму” прагматичному контексті, вона діє від імені усієї внутрішньої спільноти. Виконувати цю місію належить чітко і злагоджено з іншими підгрупами, а для цього організуючий центр цієї підгрупи має бути наділений достатніми повноваженнями і системою санкцій, а також володіти необхідними функціональними якостями; тобто, бути скоріше **керівником**, ніж (неформальним) лідером (якщо дотримуватися наведеної вище термінології). Що ж до **лідерів** підгруп, то вважатимемо, що їх генеза й функціонування пов’язані, в першу чергу, з нездатністю керівника бути одночасно і неформальним лідером; його організаторські та інші функції пов’язані, насамперед, з внутрішньо-груповою динамікою, а також з міжгруповими контактами в межах внутрішнього соціуму. Якщо лідери починають перебирати на себе функції керівників у макросоціальному – від імені всієї спільноти – діалозі, то може відбутися дезорганізація у функціонуванні внутрішнього світу людини (утім не слід виключати й можливі позитивні наслідки скоординованих дій керівника і лідерів підгрупи).

У різних сферах культури Великі групи представлені різними керівниками й лідерами, що можна спостерігати в науці, мистецтві, політиці, спорті, економіці, релігії тощо. Чимало людей крім „своїх” Великих груп долучені й до інших соціальних спільнот. При цьому вони значною мірою підпорядковуються їх керівникам і лідерам. До таких можна віднести членів та керівництво, зокрема, більшості конфесій, міжнародних професійних організацій, фан-клубів тощо. Беручи до уваги такий стан речей, єдину керівну інстанцію у межах будь-якої Великої групи для всіх її суб’єктів і в усіх сферах проявів їх активності встановити навряд чи можливо.

Аналогічно будемо розглядати і внутрішній світ людини: він є більшою чи меншою мірою **інтерферентною** структурою; тобто, в ньому відбувається свого роду накладання (інтерференція) різних – внутрішніх і зовнішніх – соціальних структур. Зокрема, ті Інші, котрі представлені у внутрішньому соціумі, у зовнішньому соціумі є (або були в минулому) представниками певних культурних спільнот і саме в цій соціально-психологічній якості функціонують у межах внутрішнього соціуму.

Культурна і соціальна гетерогенність внутрішнього світу людини вже давно стала предметом вивчення в різних теоретичних контекстах психологічної науки. Якщо звернутися, наприклад, до опису К. Г. Юнгом зв’язку між Его-комплексом і колективним несвідомим, то як приклад такого роду зв’язку знайдемо його міркування про те, що білий американець „несе в собі” і червоношкірого індіанця, і афроамериканця (у тексті – „негра”), і тому він почасти належить до нації „різнокольорових” [9]. Мотив культурного розмаїття внутрішнього світу людини можна простежити й у сучасній психологічній літературі, зокрема, у працях, виконаних в контексті діалогічної теорії Г. Германса. Приміром, було досліджено феномен колективних голосів інших етнічних культур у складі діалогічної Селф європейця – їх інтерналізація і реконструювання відповідно до наявного змісту і структури діалогічної Селф конкретної особистості, а також його функціонування у складі внутрішньої спільноти Я-позицій [15].

Загалом будемо вважати, що в кожній конкретній контекстно орієнтованій інтеракції бере участь тільки частина внутрішнього соціуму – певна **екзо-підгрупа**. З чого випливає принципова можливість для людини вести одночасно множину діалогів, у кожному з яких його репрезентують керівники і лідери підгруп. Таке трактування функціонування внутрішнього соціуму можна проілюструвати, зокрема, здатністю людини виконувати кілька справ одночасно або „механічною” участю в бесіді й у роботі: зовнішню (макросоціальну) активність одночасно виявляє кілька малих груп, активність яких орієнтована на різні контексти діалогічних взаємодій. Таке розуміння внутрішньої динаміки і пов’язаної з нею проблеми координації всіх складників внутрішнього соціуму, а також можливі психологічні наслідки, звичайно, варто буде розглянути детальніше.

Найважливішою прикметною рисою **ендо-підгруп** є – за визначенням – їх неучасть у зовнішніх (інтерперсональних, макросоціальних) діалогах безпосередньо і їх тематична спеціалізація. Тож їх організуючим центрам досить мати якості лідерів, а не керівників. Принциповим методологічним наслідком такого розуміння особливостей **ендо-підгруп** є те, що „проникнути” у ці закутки психічного життя людини психологові (досліднику, консультанту, терапевту) значно важче, аніж аналізувати склад і побудову **екзо-підгруп**. Однак така ситуація

зовсім не безнадійна: дослідницькі (а також терапевтичні й консультативні) процедури варто здійснювати в два етапи. На першому етапі необхідно приступити до поступового формування такого – нового для індивіда, ще не освоєного ним – прагматичного контексту, у якому відбувалася б трансформація тієї чи іншої **ендо-підгрупи** в **екзо-підгрупу**. Тобто, щоб її лідер поступово „віднайшов голос”, став повноцінним, макросоціально значущим керівником. Тоді на другому етапі, в діалогічному спілкуванні з індивідом, відкриється можливість аналізувати склад, структуру й особливості сенсоутворення в межах цієї підгрупи, а також впливати на ці складники внутрішнього світу людини.

До питань, яким варто приділити увагу при подальшій конкретизації суб'єктно-діалогічного підходу у зв'язку з проблематикою лідерства і керівництва, треба віднести також інтерпретацію процесу ухвалення групового рішення. Як і в соціальній психології груп, у цьому напрямі актуальними будуть пошуки відповідей на питання про те, як поєднуються окремі думки суб'єктів групи в єдине рішення; яку роль у процесі ухвалення групового рішення відіграє дискусія, що передує йому; яким є внесок у групове рішення з боку керівника або лідера. Можливо, плідною виявиться також діалогічна інтерпретація існуючих нині форм прийняття групових рішень, серед яких у соціальній психології розглядають, зокрема: **нараду** як своєрідну форму групової дискусії; **мозкову атаку** („брейнстормінг”) – метод, що дістав поширення після досліджень А. Осборна; метод **синектики** (поєднання різнорідного) У. Гордона; **нормалізацію** групи – метод усереднення групових рішень та інші.

9. Як системне утворення, внутрішній соціум є одночасно і підсистемою зовнішніх соціальних структур, і мета-системою структур внутрішніх. В контексті соціальності людини значна частина її внутрішніх суб'єктів (індивідуальних і групових) є складовими як внутрішнього світу, так і зовнішніх соціальних спільнот, і, отже, вона перебуває під впливом багатьох організуючих центрів одночасно. Якщо розглядати функціонування індивіда й соціальних груп у контексті регламентуючих соціокультурних настановлень, то й у першому, і в другому випадку можна відзначити, що воно відбувається на основі численних формалізованих і неформалізованих, декларованих норм і норм, що справді виконуються. Відповідно, у межах пропонованого підходу індивід, як і Велика група, у своїх діях, психологічних властивостях і станах залежить як від існуючих норм взаємодії, процесів і станів соціокультурного середовища, так і від норм, орієнтуючись на які функціонують складові його внутрішнього соціуму (а також від процесів, що відбуваються в ньому, та його станів). Таким чином, стосовно людини як соціальної системи видається доцільним надалі розглядати і процеси самоорганізації (індивід як саморегуляційна соціальна система), і процеси погодженого з іншими групами виконання функцій підсистеми (індивід як керована соціальна система). При цьому необхідно враховувати, що, і стосовно індивіда, і стосовно соціальних груп, поняття „саморегуляція”, „самоорганізація” застосовні лише з певною мірою умовності: їх використання неминуче поєднується з абстрагуванням від тих чи інших психологічних факторів.

У цьому зв'язку відзначу, що проблематика самоорганізації внутрішнього світу людини дістала розвиток і в дослідженнях, проведених у межах діалогічної методології. Зокрема, у працях Дж. Вальсінера (J. Valsiner), присвячених цьому питанню, в межах теорії dialogical Self йдеться про системність у функціонуванні Селф [19]. Системність, на думку автора, полягає в тому, що діалогічна Селф забезпечує відносини між Я-позиціями, що її обслуговують і розвиваються в її межах; типологія таких відносин пов'язана з процесом семіотичного опосередкування, яка набуває форми гнучких керуючих систем, – вони й регулюють відносини між Я-позиціями. Селф – система, що орієнтує себе самостійно стосовно майбутнього наданням можливості або блокуванням появи її власного нового стану. Тобто автор розглядає внутрішній світ людини, по-перше, як саморегуляційну систему; по-друге, її саморегуляція охоплює тільки сферу семіотичного опосередкування. З огляду на сказане щодо розуміння автономності (самовпорядкування, самоорганізації) внутрішнього світу людини в контексті суб'єктно-діалогічного підходу ідея семіотичної саморегуляції діалогічної Селф видається неприйнятною, що, звичайно, анітрохи не применшує її ролі в теорії dialogical Self.

Висновки

Принципів суб'єктно-діалогічного підходу, що розглядаються у цій праці, звісно недосить для проведення конкретних дослідницьких або консультативних психологічних процедур: необхідні уточнення і деталізація наведених положень. Однак викладеного матеріалу, вважаю, досить для того, щоб оцінити новизну і методологічну плідність пропонованого підходу, його спільні риси з іншими діалогічними підходами, а також його вади. Отже, для суб'єктно-діалогічної інтерпретації внутрішнього світу людини пропонуються такі основні принципи:

- 1) індивід є соціальним і як учасник різних соціальних груп, і як носій внутрішнього соціуму;
- 2) внутрішній соціум складають відносно самостійні суб'єкти діалогічної активності в двох інтерпретаціях: індивідуальні і колективні;
- 3) усі індивідуальні внутрішні суб'єкти розподілені за двома категоріями: „Я” та „Інші”;
- 4) активність як внутрішніх суб'єктів, так і індивіда в цілому є семіотично опосередкованою діалогічною;
- 5) структура і закономірності функціонування внутрішнього соціуму індивіда подібні до структур і закономірностей функціонування його соціального оточення (як безпосереднього, так і периферійного);
- 6) внутрішній соціум є великою групою, що складається з множини малих груп;
- 7) малі групи внутрішнього соціуму представлені в двох різновидах: екзо- і ендо-підгрупи;
- 8) організуючі центри всіх підгруп внутрішнього соціуму мають якості керівників або лідерів;
- 9) як системне утворення, внутрішній соціум являє собою одночасно і підсистему зовнішніх соціальних структур, і мета-систему структур внутрішніх.

Як було показано, принциповою відмінністю пропонованого підходу є таке моделювання внутрішнього світу людини, при якому збережений, як видається, основний принцип діалогічної онтології М. Бахтіна: діалог як взаємодія різних свідомостей, який у суб'єктно-діалогічному трактуванні означає **діалог свідомостей суб'єктів, наділених своїми „голосами”, своїми психологічними якостями**. Цей принцип, застосований для інтерпретації внутрішнього світу людини як внутрішнього соціуму, дозволяє при моделюванні останнього не використовувати концепт **селф** як єдину керуючу психологічну інстанцію, що, крім іншого, відкриває можливість широко застосувати в дослідженні психічних процесів, станів і властивостей людини методології соціальної психології і, зокрема, психології соціальних груп. Частина праці в цьому напрямі і було презентовано в даній статті.

На завершення хочу відзначити, що серед актуальних питань, пов'язаних з розвитком суб'єктно-діалогічного підходу, окрім вже відзначених, залишаються питання розуміння в запропонованому діалогічному і соціально-психологічному контексті психологічного змісту понять **ідентичність** і **самоідентичність** людини, а також не менш важливе питання теоретико-методологічної інтеграції цього підходу з розробленими для психотерапевтичної і консультативної практики тріалогічним підходом і теорією dialogical Self, що до певної міри слугувало би подоланню фрагментарності психологічного знання про людину.

Література:

1. Андреева Г. М. Социальная психология. – М: Аспект Пресс, 1999.– 375 с.
2. Красниковский В. Я. Стиль руководства: опыт разработки ситуационной модели деятельности руководителя / Психология совместной жизнедеятельности малых групп и организаций. / Отв. ред.: А. Л. Журавлев, Е. В. Шорохова. – М.: „Социум”; Институт психологии РАН. – 2001. – С. 148 - 177.
3. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, – 2001. – 318 с.
4. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 472 - 492.
5. Мединцев В. А. Диалогический подход в психологии музыки // Психологический журнал. – 2000. – Том 21, № 5. – С. 117 - 120.
6. Мединцев В. А. Диалогическое моделирование психологических взаимодействий // Вопросы психологии. – 2005. – № 5. – С. 50 - 57.

7. **Медінцев В. О.** Деякі теоретичні джерела діалогічного підходу у психології // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 9 - 10. – С. 107 - 109.
8. **Орлов А. Б.** Психологическое консультирование и психотерапия: триалогический подход // Вопросы психологии, – 2002, – № 3 – С. 3 - 19.
9. **Юнг К. Г.** Символическая жизнь. – М.: Когито-Центр, 2003. – 326 с.
10. **Hermans, H.** The Construction and Reconstruction of a Dialogical Self. *Journal of Constructivist Psychology*, 2003, 16 (2), 89 - 130.
11. **Hermans, H.** The Dialogical Self as a Society of Mind: Introduction. *Theory & Psychology*, 2002, 12 (2), 147 - 160.
12. **Hermans, H.** The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning. *Culture & Psychology*, 2001, 7 (3), 243 - 281.
13. **Hermans, H.** The person as a motivated storyteller: valuation theory and the self-confrontation method In R. A. Neimeyer & G. J. Neimeyer (Eds.), *Advances in Personal Construct Psychology* (pp. 3 - 38), Wesport, Conn.: Praeger, 2002.
14. **James, W.** *The Principles of Psychology*, (1890), Dover publications, 1950 paperback, Vol. I, 696 p.
15. **Josephs, I. E.** ‘The Hopi in Me’: The Construction of a Voice in the Dialogical Self from a Cultural Psychological Perspective // *Theory & Psychology*, 2002, 12 (2), pp. 161 - 173.
16. **Linell, P.** Essentials of dialogism. Aspects and elements of a dialogical approach to language, communication and cognition. Department of Language & Culture Linköping University, Sweden Available at: http://www.tema.liu.se/tema-k/personal/perli/Linell_Essentials-of-dialogism_050625.pdf
17. **Mead, H. G.** *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Edited by Charles W. Morris). Chicago: University of Chicago (1932).
18. **Minsky, M.** *The society of mind*. New York: Simon and Schuster (1985).
19. **Valsiner, J.** Forms of Dialogical Relations and Semiotic Autoregulation within the Self // *Theory & Psychology*, 2002, 12 (2), pp. 251 – 265.